

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Historisme, behaviorisme en theorie

Vermeulen, E.E.G.

Citation

Vermeulen, E. E. G. (1971). Historisme, behaviorisme en theorie. *Acta Politica*, 6: 1971(1), 45-72.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451321>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ken op het punt van steun aan democratische normen, politieke geïnvolveerdheid, politiek zelfvertrouwen en steun aan het partijstelsel. Hij gebruikte hiervoor indicatoren, die ook in de Verenigde Staten en elders in electoraal onderzoek worden gehanteerd. Zijn conclusie is, dat jonge aanhangers van linkse partijen (communisten en socialisten) een grotere steun gaven aan democratische normen en aan het partijstelsel, meer politiek zelfvertrouwen hadden en politiek meer geïnvolveerd waren dan christen-democratische en rechtse jongeren. Hij vergeleek dit tevens met een onderzoek van Dierenzo onder Italiaanse parlementsleden, waaruit bleek dat politiek links het meest 'open-minded' en het minst dogmatisch was, terwijl de christen-democraten in het parlement het hoogst scoorden op de dogmatisme-schaal.²⁰

Het onderzoek naar de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen in 1966 bood onder andere de mogelijkheid in het kader van de bestudering van de politieke participatie van de burger op lokaal niveau de betekenis van politieke partijen te beschouwen als participatiekanalen ten behoeve van die burgers. Dat een dergelijk onderzoek niet noodzakelijk leidt tot gegevens die het vigerende stelsel rechtvaardigen, bleek wel uit de analyse van Van der Maesen:

— Zij, die zich zorgen maken over het tekort aan politieke participatie (waarmee dan meestal partij-participatie wordt bedoeld) en die — met een soms wat hypocriet aandoende verontwaardiging — 'buitenparlementaire actie' als 'ondemocratisch' van de hand wijzen, dienen zich te realiseren, dat in de perceptie van velen, een der belangrijkste democratische kanalen tot inspraak, althans in het lokale gebied, kennelijk is verstopt.²¹ —

Voegen wij aan deze twee voorbeelden nog de gehele problematiek rond de representatie, de afstand tussen gekozenen en kiezers, bestuurders en bestuurden, toe, dan moge met deze weinige voorbeelden het belang van dit project voldoende zijn toegelicht.

²⁰ Timothy M. Hennessy, *Democratic attitudinal configurations among Italian youth*, *Midwest Journal of Political Science*, XIII, nr. 2 (May 1969), p. 167—193.

²¹ Van der Maesen, *Amsterdammers en hun politieke partijen*, p. 267.

Historisme, behaviorisme en theorie¹

E. E. G. Vermeulen

De artikelen van A. de Swaan, J. H. De Vree, M. Surkin en A. Wolfe, A. Lijphart en D. Easton die in de afgelopen tijd in dit tijdschrift verschenen, cirkelen rond de vraag wat politieke wetenschap is en wat deze zou kunnen en moeten zijn.² Ze impliceren een algemenere problematiek van wetenschapsleer zonder meer: wat is wetenschap hier en nu en wat behoort wetenschap te zijn?³ Die problematiek gaat ook de historicus aan. Ze ligt voor politikologen en historici gelijk. Dat is niet verwonderlijk. Bleef geschiedkennis niet lange tijd beperkt tot politieke geschiedenis? Noemde Pokrowski geschiedwetenschap niet de meest politieke van alle wetenschappen?⁴ Is althans in Nederland de politi-

¹ Het woord historisme heeft zo mogelijk nog meer betekenissen dan het woord geschiedenis. Daar komt bij dat in het Duits de betekenissen van Historismus en Historizismus dooreen lopen. In het Engels is dat met historism en historicism eveneens het geval. En wat betekent 'historicistic'? Op deze plaats neem ik historisme in de zin waarin P. Geyl en J. Romein het hanteren nl. een opvatting van geschiedwetenschap die normen ontleend uit- en relevantie voor het actuele, ignoreert: Geyl, P. *Historicus in de tijd*. Utrecht, 1954, p. 17; Romein, J. *In de hof der historie*². Amsterdam, 1963, p. 147. Naar onder andere deze betekenis van historisme wordt ook gerefereerd door Hofer, W. *Geschichtschreibung und Weltanschauung*. München, 1950, p. 328. Een inleidend artikel is Lee, D. E. and Beck, R. N., 'The meaning of Historicism', *The American Historical Review*, 59 (1954), p. 568—577.

² De Vree, J. K., 'De wetenschap der politiek — het vraagstuk van een definitie', *Acta Politica*, 4 (1968/1969), pp. 55—81.

De Swaan, A., 'Theoristen versus behavioristen', *Acta Politica*, 4 (1968/1969), pp. 125—138.

De Vree, J. K. 'Over theorievorming', *Acta Politica*, 4 (1968/1969) pp. 275—298.

Surkin, M. en Wolfe, A., 'The political dimension of American political science', *Acta Politica*, 5 (1969/1970), pp. 43—61.

Lijphart, A., 'Political science versus political advocacy: comments on the article by Marvin Surkin and Alan Wolfe', *Acta Politica*, 5 (1969/1970), pp. 165—171.

Surkin, M. en Wolfe, A., 'Response to professor Lijphart', *Acta Politica* 5 (1969/1970), pp. 171—172.

Easton, D., 'The new revolution in political science', *Acta Politica*, 5 (1969/1970), pp. 208—221. Het is niet gemakkelijk uit de artikelen van de hier genoemde auteurs te destilleren wat zij precies onder behaviorisme verstaan. Toch wordt duidelijk welke bezwaren tegen behaviorisme in de politikologie worden aangevoerd: ignoreren van relevantie voor 'eigentijdse morele strijdsvragen' en een statische verlamdende identificatie van zijn en behoren (De Swaan, p. 128). De bezwaren van Berkeleystudenten tegen behaviorisme in de politikologie vallen samen met die van J. Romein tegen historisme in de geschiedwetenschap: de vraag hoe het actuele ontstaan is dekt de vraag naar het nog niet verwerkelijkte mogelijke toe. Een pleidooi voor toepassing van behaviorisme bij historisch onderzoek vindt men in Berkhofer, R. F., *A behavioral approach to historical analysis*. New York, 1969; aldus een mededeling van de afd. theoretische geschiedenis van het historisch seminarium van de universiteit van Amsterdam.

³ Van Melsen, A. G. M., en anderen, *Leven met de wetenschap*. Amsterdam, 1968.

⁴ Stern, Fr., *The varieties of history from Voltaire to the present*. New York, 1956, p. 338.

kologie niet voor een belangrijk deel uit de geschiedwetenschap voortgekomen? Die afsplitsing zal wel veroorzaakt zijn doordat politikologen taken ter hand wilden nemen, die historici in hun ogen lieten liggen. Wat hier van zij, het is in ieder geval boeiend om te zien hoe de door politikologen aangevatte theoretische problematiek over de actuele en nog te verwerkelijken zin van de politikologische wetenschap door historici voor de geschiedwetenschap al uitvoerig werd besproken.

Dat alle onderzoek van feiten waarden impliceert, heeft Th. Bussemaker in ons land al in 1905 betoogd en sindsdien wordt het poneren van deze stelling onder historici eigenlijk wel beschouwd als het intrappen van een open deur.⁵ De gedachte dat eerst het vergaren van zoveel mogelijk materiaal – als voorafgaande fase van het onderzoek – voltooid moet worden en dat daarna pas de zinvolle interpretatie daarvan zou kunnen beginnen, werd door Johan Huizinga al in de dertiger jaren als de 'illusie van Vorarbeit' ontmaskerd.⁶ H. I. Marrou heeft al omstandig op de vernauwende werking gewezen die de techniek van het historisch onderzoek kan hebben. Hij schetste hoe verleidelijk het voor de wetenschapsman kan zijn om perifere, irrelevante, maar goed en 'lekker' te documenteren problemen aan te vatten en de vage en moeilijke, in de behandeling haast onbeholpen blijvende centraal relevante levensvragen te laten liggen.⁷ Johan Huizinga verzuchtte al naar aanleiding van de wetenschappelijke productie dat tien dwazen meer kunnen antwoorden dan een wijze vragen.⁸ En de vraag of de geschiedwetenschap denatureert als ze het actueel en toekomstig historisch proces probeert te beïnvloeden, is door Jan Romein al uitvoerig gesteld. De tekst van de 'presidential address' door David Easton in 1969 voor de American Political Science Association uitgesproken, viel daar niet meer op dan die van Charles Beard al in 1933 voor de American Historical Association onder de titel 'Written history as an act of faith'.⁹ Marcuse's opmerking dat empirisme

⁵ Bussemaker, Th., *Over de waardering der feiten in geschiedvorsching en geschiedschrijving*. Groningen, 1905. Vergelijk Fr. Meinecke: 'Schon allein das Auswählen wertbezogener Tatsachen ist nicht ohne ein Werten möglich' (1925) Meinecke Fr., *Zur Theorie und Philosophie der Geschichte*. Stuttgart, 1965, 68, 69. Zowel Bussemaker als Meinecke zetten zich af tegen H. Rickert.

⁶ Vermeulen, E. E. G., *Huizinga over de wetenschap der geschiedenis*. Arnhem, 1956, hoofdstuk 4, § 1: De illusie van de 'Vorarbeit', pp. 55–57.

⁷ Marrou, H. I., *De la connaissance historique*. Parijs, 1954, p. 82.

⁸ Huizinga, J. H., *Verzamelde werken 7*. Haarlem, 1950, p. 45.

⁹ Higham, J., Krieger, L., Gilbert, F., *History*, New Jersey, 1965, p. 128; gerecenseerd door Herbst J., *History and Theory*, 5 (1966), pp. 87–93.

De door Ch. Beard en C. Becker ontketende beweging werd 'The pragmatic revolt in American history' genoemd en beschreven door Strout, C., *The pragmatic revolt in American history: Carl Becker and Charles Beard*. New Haven, 1958; gerecenseerd door Rule, J. C., *History and Theory*, 1 (1961), pp. 215–219. Zie eveneens Benson, L., *Turner and Beard, American historical writing reconsidered*. Illinois,

in de politikologie zelf een ideologie is,¹⁰ vindt onder historici een pendant in die waarin M. C. Brands historisme als een ideologie karakteriseert.¹¹

Dat historici zich al lang met dit soort vraagstukken bezighielden wil niet zeggen dat ze hierover tot een bevredigende communis opinio zijn gekomen. Een ieder weet dat b.v. Jan Romein onder vakhistorici een omstreden figuur was, al moet gezegd dat veel van datgene waarom hij indertijd geïsoleerd en verketterd werd, thans bij vooral jongeren gemeengoed geworden is, ja wellicht zelfs iets te gemakkelijk en ondoordacht als vanzelfsprekend geaccepteerd wordt.

Het heeft – dacht ik – zin om reflectie over geschiedwetenschap en over politikologie aan elkaar te confronteren. Wellicht kunnen we door ons aan elkaars kritiek bloot te stellen leren. Het artikel van A. de Swaan heeft bovendien voor de historicus het interessante, dat tekortkomingen die hij aan behaviorisme verwijt, mede op de rug van historici geladen worden. Om behaviorisme redelijk te boven te komen, aldus de Swaan zouden we een geschiedtheorie moeten hebben en die ontbreekt.¹² 'Critical thought becomes historical consciousness' zo zegt hij Marcuse na¹³ en volgens C. Wright Mills loopt 'the sociological

1960; gerecenseerd door Wilkins, B., *History and theory*, 3 (1963), pp. 261–266. De beweging liep uit op het verschijnen van Bulletin 54 van de Social Science Research Council, *Theory and practice in historical study*. New York, 1946, en Bulletin 64: *The social sciences in historical study*. New York, 1954. Een bibliografie van studies over Beard en Becker (boeken en artikelen) uit de periode 1945–1963 is opgesteld door Rule, J. C. en Handen, R. D., en te vinden in *History and Theory*, 5 (1966), pp. 302–314.

¹⁰ De Swaan, A., p. 130; Marcuse H., *One dimensional man*, Londen 1968, pp. 102, 137.

¹¹ Brands, M. C., *Historisme als ideologie, het 'onpolitieke' en 'antinormatieve' element in de Duitse geschiedwetenschap*. Assen, 1965.

G. H. ter Schegget maakt hiervan 'de historie-wetenschap als ideologie van het establishment': Revolutienummer van *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap*, 9 (1968/1969), p. 40. Vergelijk hiermee J. C. Boogman in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 78 (1965), p. 356. Rond het boek van Brands ontstond een discussie tussen de auteur en H. W. von der Dunk. Zie hiervoor Von der Dunk, H. W., 'Friedrich Meinecke en het historisme, een blik terug', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 79 (1966), pp. 24–37 en Brands, M. C., 'Het 'onpolitieke' en 'anti-normatieve' element in de Duitse geschiedwetenschap', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 79 (1966), pp. 175–184. Het boek van Brands werd gerecenseerd door Iggers, G. G., *History and theory*, 6 (1967/1968), pp. 112–117.

¹² 'Het ontbreken van een geschiedstheorie die aan het behaviorisme gekoppeld kan worden...' (De Swaan, A., p. 135); 'Het ontbreken van een geschiedstheorie heeft in de praktijk geleid tot...' (De Swaan, A., p. 136); 'Het is het regelmatigheidsbeginsel in het behaviorisme met het daaraan verbonden a-historische tijdsbegrip dat problemen geeft en vertekenend werkt' (De Swaan, A., p. 138).

¹³ De Swaan, A., p. 128; Marcuse, H., *One dimensional man*. Londen, 1968, p. 88.

imagination' uit op een beter begrip van 'the larger historical scene'.¹⁴ Kan de historicus zich enerzijds geveleid voelen doordat kritisch nadenken en sociologische tastzin op historisch besef willen uitlopen, anderzijds voelt hij zich onbehagelijk door het onvermogen de ontbrekende geschiedtheorie te leveren, ja zelfs door het onvermogen systematisch te expliciteren wat historisch besef eigenlijk is.

In het navolgende wil ik bij enige Nederlandse auteurs die over deze problematiek hebben nagedacht, onderzoeken welke betekenis zij in het dagelijks taalgebruik aan de woorden 'geschiedenis' en 'historie' toekennen. Systematische, heldere begripsvorming is een kwestie van intellectuele hygiëne, en heeft dus zonder meer zin. Bovendien blijkt een verrassende parallellie met de hierboven genoemde politikologische artikelen, vooral met dat van A. de Swaan, dat van deze groep het helderst en het scherpst gesneden is.

Voor wie een houvast zoekt in klare begripsvorming hebben de – onderling verwisselbare – woorden 'geschiedenis' en 'historie' ontmoedigend veel betekenissen. Het *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* onderscheidt er vijf, Karl Heussi ziet er twaalf en Jacob Bouwman geeft er zelfs twintig.¹⁵ Soms ziet men dat een auteur — in dit geval Ger Harmsen — op twee plaatsen slechts weinig pagina's van elkaar verwijderd, het woord historisch in onderling sterk afwijkende betekenissen gebruikt. Zolang er maar geen misverstand dreigt is daar niets tegen. Een boek zou stylistisch ongenietbaar worden, wanneer de schrijver ieder begrip expliciet ten opzichte van andere ging afbakenen. Maar dat neemt het belang niet weg om het gebruik van eenzelfde woord voor twee onderling sterk verschillende begrippen op te merken en te onderzoeken. Hegel, aldus G. Harmsen,

– begrijpt de verschijnselen door het proces dat tot hun ontstaan en totstandkoming geleid heeft, bloot te leggen, d.w.z. hij is een bij uitstek *historisch* denker. — ¹⁶

Even te voren heeft de auteur ter verklaring van sterk uiteenlopende Marx-interpretaties onder Marx-exegeten opgemerkt:

– Deels komt dit door een *te weinig historische* benadering van bepaalde uitspraken van Marx. —

In een viertal punten krijgt nu gestalte wat een historische benadering aan

¹⁴ De Swaan, A., p. 132; Wright Mills, C. *The sociological imagination*. New York, 1959, pp. 5, 6, 7.

¹⁵ Bauer, G., 'Geschichtlichkeit'. *Wege und Irrwege eines Begriffs*. Berlijn, 1963; gerecenseerd door Vermeulen, E.E.G. in *Tijdschrift voor geschiedenis*. 77 (1964), pp. 62, 63; en door Orth, E. W., *Historische Zeitschrift*. 200 (1965) pp. 347—355.

¹⁶ Harmsen, G., *Marx contra de marxistische ideologen*, Den Haag, 1968, p. 59. Cursivering door G. H.

begrip bijdraagt:

– Ten eerste moet men er rekening mee houden dat Marx een hele ontwikkeling doormaakt die zijn denken concretiseert en verrijkt, maar op enkele punten ook vereenzijdigt. Een gedachte kan niet losgemaakt worden van de ontwikkelingsfase waarin zij thuishoort.

Ten tweede zijn de meeste gedachten van Marx polemisch toegespitst en is het van belang te weten tegen welke opvattingen hij zich richt want dan blijken allerlei accentverschuivingen in zijn denken soms verklaard te kunnen worden uit de wisseling der uiterlijke omstandigheden.

Ten derde bezitten de geschriften van Marx niet alle dezelfde waarde. Soms gaat het om onvoltooide manuscripten die niet voor de druk bestemd waren, dan weer om journalistiek die een bepaald agitatorisch doel nastreefde of om voor arbeiders bedoelde populaire uiteenzettingen.

En tot slot zijn er dan nog de voltooide wetenschappelijke geschriften. —¹⁷ Trachten we de portee van deze vier punten samen te vatten, dan ligt het positieve van de historische benadering hierin, dat de historicus opinies — in dit geval die van Marx — niet geheel losmaakt, niet blijvend abstraheert, uit de context waarin ze geformuleerd zijn.

Waaruit bestaat die context? Dat is op de eerste plaats de ontwikkelingsgang van Marx zelf, waarvan een bepaalde fase met bepaalde waarheidsoordelen correspondeert. Het woordgebruik 'historisch' valt hier duidelijk samen met dat hierboven, waar naar we zagen de auteur Hegel een 'bij uitstek *historisch* denker' noemt.¹⁸ Voorts omvat die context rust en toeleg bij Marx om bepaalde geschriften wetenschappelijk methodisch te voltooien; vervolgens agitatorische doeleinden met journalistieke flair en vereenvoudiging nagestreefd, en tot slot wisselende uiterlijke omstandigheden die polemische toespitsing en daarmee soms accentverschuivingen in zijn denken verklaren. *Het eigene van het historische is hier kennelijk concrete genese.*

Kan men waarheidsoordelen al abstraherend losmaken uit de concrete context waarin ze werden geformuleerd, men krijgt een mistekend beeld, wanneer men ze blijvend verzelfstandigt, ze geheel isoleert en op zich zelf beschouwt; wanneer men vergeet dat men geabstraheerd heeft, wanneer men nalaat waarheidsoordelen terug te plaatsen in de context van concrete genese.

Hiermee correspondeert Harmsen verzet tegen onderordering van het historisch materialisme 'als een speciaal geval' onder 'de algemene bewegingswetten van het dialectisch materialisme'. Dat is 'direct in strijd met de grondgedachte van het historisch materialisme'.

– Immers deze houdt in dat het menselijk denken gestempeld wordt door de

¹⁷ Harmsen, *Marx contra*, p. 58, cursivering door E.V.

¹⁸ Harmsen, *Marx contra*, p. 59.

historische situatie waarin het zich voordoet, ook als het zich richt op de algemeenste samenhang en bewegingswetten van denken en zijn. In deze zin is het historisch materialisme zelf zozeer het omvattende dat ook het dialectisch materialisme er niet aan ontsnapt. —¹⁹

- Waar het om de relatie tussen dialectisch en historisch materialisme gaat is vanuit de grondconceptie van Marx gezien het historisch materialisme het overgrijpende moment en niet zoals in het latere Marxisme wordt verondersteld het dialectische materialisme. Immers ook de menselijke visie op de natuur ontkomt niet aan de historische bepaaldheid van ons denken. —²⁰

Harmsen beschouwt:

- 'de wijze waarop het historisch materialisme' in het latere Marxisme 'wordt begrepen als een speciale toepassing van het dialectisch materialisme, — als een demonstratie van verideologisering²¹ en dogmatische verharding.²² De geschiedenis, de mens moet centraal blijven. Marx, Lukács en Gramsci naast elkaar stellend merkt Harmsen op dat van alle drie geldt dat hun belangstelling zich 'niet op de natuur maar op de mens' richtte.²³

Deze primaire gezichtheid op de mens noemt Harmsen óók 'historisch'. Wanneer hij toelicht dat Marx 'in de eerste plaats een *historisch* denker' was, blijkt die betekenisverschuiving of althans dit nieuw element duidelijk. Onder het hoofd 'de mens smeedt zijn eigen lot' schrijft hij:

- Het denken van Marx richt zich niet op de natuur in de zin van de alomvattende kosmische samenhang waar de mens deel van uitmaakt; hij had er, op zichzelf genomen, niet veel belangstelling voor. —
- 'Het denken van Marx concentreert zich' 'op de mens en niet op de natuur zelf. Zijn belangstelling gaat daarbij' uit 'naar datgene wat de mens, zich losmakend uit de natuursamenhang en zich plaatsend tegenover en worstelend met die natuur, in de loop van de geschiedenis creëert. —
- Dat wat de mens tot mens stempelt is voor Marx diens creativiteit. Daardoor onderscheidt de mens zich van alle andere levende wezens. In en door

¹⁹ Harmsen, *Marx contra*, p. 61.

²⁰ Harmsen, G., 'De continuïteit in het denken van Marx; de discontinuïteit in de ontwikkeling van het Marxisme, *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie*, 61 (1969), p. 191.

²¹ Harmsen, *Marx contra*, p. 110.

²² Harmsen, *De continuïteit*, p. 183, 184.

²³ Harmsen, *De continuïteit*, p. 191. B. C. van Houten zegt dat George Lukács 'de eerste' is geweest, 'die de uitbreiding van het historisch materialisme tot een dialectiek der natuur heeft gekritiseerd. In *Geschichte und Klassenbewusstsein* (1923) wijst hij met nadruk op het *historisch* karakter van de theorie van Marx'. Slotwoord bij Lefebvre, H., *Het marxisme*, Amsterdam, 1969, p. 117 (2de cursivering door E.V.).

de creativiteit voltrekt zich in de loop van het historische proces, de menswording. —²⁴ *Het woord 'historisch' heeft hier betrekking op menselijke, de omringende natuur onderwerpende creativiteit.*

Deze tweede nieuwe betekenis blijkt ook wanneer Harmsen onderscheid maakt tussen natuurlijke factoren en historische factoren. Onder het hoofd 'natuur en geschiedenis' schrijft hij:

- De grens en het verschil tussen de werking der *natuurlijke* en *historische* factoren aftastend sluit Marx zich aan bij de italiaanse denker uit het begin van de 18e eeuw, Giovanni Vico, waar deze zegt dat de natuurgeschiedenis daardoor van de mensengeschiedenis verschilt dat we de ene niet en de andere wel gemaakt hebben. Wat de mens van het dier onderscheidt is zijn creativiteit. —

Op het moment dat de mens zijn materieel bestaan voortbrengt en daarmee volgens Marx en Harmsen 'zichzelf als maatschappelijk wezen' scheidt, 'op dat moment eindigt zijn zoölogische ontwikkeling en begint zijn *historische* loopbaan'. Al hebben Marxisten oog 'voor de invloed van natuurlijke factoren als landschap, bodemvruchtbaarheid, rijkdom aan delfstoffen en klimaat', toch zien zij 'het wezen van de historische ontwikkeling in de geleidelijke overgang van het door de natuur beheerst worden van de mens naar de menselijke heerschappij over de natuur. In het historische proces voltrekt zich de vrijwording van de mens'. 'Marx spreekt van het zurückweichen der Naturschranke'.²⁵

Deze tweede betekenis van het woord geschiedenis inclusief de verwijzing naar Vico heeft Harmsen met K. Kuypers gemeen. Het is de moeite waard dit te signaleren omdat Kuypers hieronder nog uitvoerig ter sprake komt.

- Wenn wir sehr im allgemeinen und rein sachlich eine Umschreibung zu geben wagen von dem, was Geschichte in ihrem meist umfassenden Sinne meint, dann möchten wir dazu in Anschluss an Gianbattista Vico alles rechnen, was der Mensch aus sich selbst gemacht und unternommen hat und auf dieser Grundlage noch macht und unternimmt kraft eigenen Entwurfes auf Grund seiner ganzen Konstitution. —²⁶

In het woordgebruik van Harmsen treffen we dus twee betekenissen van historisch aan. De tweede betekenis, die van vrije creatieve transcendentie van de natuur, correspondeert met de vijfde uit het *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* nl. 'eine Grundbedingung alles menschlichen Tuns und Erkennens im Unterschied zum Natur sein'.²⁷ De eerste betekenis correspon-

²⁴ Harmsen, *Marx contra*, p. 61.

²⁵ Harmsen, *Marx contra*, p. 77, 78.

²⁶ Kuypers, K., *Verspreide Geschriften. Mens en geschiedenis*. Assen, 1968, p. 240.

²⁷ Hoffmeister, J., *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*². Hamburg, 1955, p. 263. Henri Lefebvre dient marxisme duidelijk aan als een filosofie van transcen-

dentie (Lefebvre, H.), *Het marxisme*, Amsterdam, 1969, p. 17, 18, 112, 113.

Hij benadrukt het onderscheid tussen marxisme en het 18e eeuwse frans mechanisch materialisme (door Marx 'vulgair materialisme' genoemd) dat alles volledig tot materiële elementen wil reduceren (idem, p. 20). Ook B. Delfgaauw zegt: 'De voor het materialisme typische reductie — de mens is niets anders dan... — is bij Marx in beginsel niet aanwezig' (Delfgaauw, B., *Het vraagstuk van het materialisme*. Baarn, 1961, p. 11, 13). 'Het gaat Marx' 'niet om een ontkenning van de menselijke geest, zoals uit zijn nadruk op het menselijk zelfbewust-zijn blijkt' (Delfgaauw, B., Marx' 'materialisme' als concrete filosofie', *Ruimte*, (1962), p. 115). Omdat het woord materialisme voor de westerse mens een negatieve klank heeft stelt Delfgaauw voor liever van 'realisme' te spreken (Delfgaauw, B., *Het vraagstuk*, p. 13).

Wanneer niet-marxisten marxisten materialisten noemen komt dit veelal doordat zij marxisten de mening toelichten als zou de mens zich geheel en uitsluitend door economische motieven laten leiden. G. Harmsen maakt in navolging van Marx en Plechanow op die punt onderscheid 'tussen de totale economische structuur van een maatschappij en de invloed van de economische factor op het menselijke gedrag. Of de mens zich laat leiden in zijn gedrag door de wens zijn materiële belangen te dienen of bepaalde economische voordelen te verwerven', 'in hoeverre het economische gemotiveerde handelen al of niet zal overheersen hangt juist van de economische structuur af' (Harmsen, G., *Marx contra*, p. 81). De bedoeling is onmiskenbaar om door een wijziging van de economische structuur de individuele mens beter tot het transcenderen van het economische in staat te stellen. Een andere reden waarom niet-marxisten marxisten veelal materialisten noemen komt voort uit een te letterlijk interpretatie van 'de grondthese van het historisch materialisme': 'Het is niet het bewustzijn van de mensen, dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn, dat hun bewustzijn bepaalt'. 'Heel het ingewikkelde samenstel van technische, sociaal-economische, politieke en ideologische momenten met al hun onderlinge vervlechtingen en inwerkingen wordt teruggebracht tot de relatie onder- en bovenbouw. Marx was zich van het gevaar van deze simplificatie die aan het caricaturale grenst wel degelijk bewust, maar teneinde het nieuwe van zijn gedachte goed te laten uit komen spitste hij deze polemisch toe'. 'Wat betreft de relatie tussen onder- en bovenbouw dient nogmaals gesteld te worden dat een dergelijke rigoureuze tweedeling te kort doet aan de gecompliceerdheid van het historisch proces'. 'Engels heeft op hoge leeftijd toen het historisch materialisme reeds beduidend aan invloed gewonnen had, in een serie brieven aan jonge geestverwanten de aard van deze relatie nader toegelicht. Een *economisch determinisme verwerpend* legde hij de nadruk op de terugwerking in onderlinge beïnvloeding van de verschillende politieke, juridische filosofische en religieuze momenten'. 'In een brief aan Block merkt Engels op: Het is een wisselwerking van al deze momenten', (Idem, p. 78, 79 cursivering door E.V.). 'Het historisch materialisme in de geest van Marx is geen *economisch determinisme* niet in de primitieve zin van 'Zuerst kommt das Fressen und dann die Moral' of van meneer X denkt zo omdat hij zo en zoveel verdient, maar ook niet in de meer wetenschappelijke vorm van het verklaren van een opstand uit de stijging van de graanprijzen' (idem, p. 80 cursivering door E.V.). 'Welk een hoge dunk de marxisten van de menselijke geest hebben, volgt wel uit hun overtuiging dat het bewuste element in de historie groeit en de blinde noodzakelijkheid terug dringt. Deze tendentie manifesteert zich voor hen bijv. daar waar de politiek d.m.v. de sociale wetgeving op de economie inwerkt'. Tenslotte mag verwacht worden 'een triomf niet alleen over de natuur maar ook over de geschiedenis' (idem, p. 88). Een andere conclusie

deert met de eerste van Darlapp's elf *Strukturen der Geschichtlichkeit* te weten: singulariteit, concreetheid: 'Das Geschichtliche ist nie Fall eines Allgemeinen'.²⁸

Oscar Köhler legt de band tussen deze twee betekenissen. Hij ziet de mens niet alleen in transcendentie (niet metafysisch²⁹ te verstaan) ten opzichte van de hem omringende natuur, maar ook ten opzichte van de actuele historische situatie, waarin de mens zich zelf aantreft. Als Johannes Hoffmeister³⁰ gebruikt hij voor Harmsens creativiteit het woord vrijheid. Hij waarschuwt er meteen voor dat die vrijheid niet metafysisch verstaan moet worden. *Daarom is ze concreet*. Citeren we nu uitvoeriger: de menselijke uit vrijheid voortkomende vormgeving aan het historisch proces is geen metafysische 'weil die Entscheidung des Menschen' 'immer nur konkret d.h. innerhalb einer Welt, möglich ist'.³¹

De ontkenning van het metafysisch karakter van de menselijke vrijheid, creativiteit en transcendentie werd al te gemakkelijk opgevat als ontkenning van de

dan dat marxisme creatief humanisme zijn wil is niet mogelijk.

De voorafgaande citaten zijn eenzijdig gekapt, teneinde de gedachte over creatieve transcendentie centraal te stellen. Wie zich verder in de wisselwerking tussen onder- en bovenbouw zou verdiepen, zou niet voorbij kunnen aan de gedachte van Engels dat ondanks die wisselwerking toch 'de economische beweging als een noodzakelijke doorzet', terwijl ook de klassenstrijdgedachte een centraal gegeven blijft, karakterisering van de 'structuur van het historisch proces' (idem, 79). Inwerking van de boven- op de onderbouw kan soms stagnerend zijn. 'In bepaalde hoog ontwikkelde en hecht verankerde maatschappijen kan de terugwerking van het ideologische en sociaalpolitieke moment op de economische structuur zo sterk zijn dat de verdere ontwikkeling ervan geblokkeerd wordt' (idem, p. 83, 84). De portee van dit alles zou nader moeten worden onderzocht, met name hoe marxisten onderscheid maken tussen anderer ideologische bevangenheid en eigen voor waar gehouden geschiedfilosofie. Maar dat is nu niet aan de orde. Hier gaat het om de gedachte aan creatieve transcendentie in de richting van humaniteit.

Wanneer Harmsen zichzelf materialist noemt, is dat blijkens het voorafgaande geen belijdenis van economisch determinisme. Met de kenschetsing van zichzelf als materialist brengt hij zijn overtuiging tot uitdrukking dat vrije creatieve transcendentie in de richting van het meer humane niet gefundeerd hoeft te zijn op metafysica en openbaringsreligie. Voor metafysica zie noot 29.

²⁸ Darlapp, A., 'Geschichtlichkeit', in *Lexikon für Theologie und Kirche* 4, Freiburg, 1960, p. 782. Bedoeld is waarschijnlijk: Das Geschichtliche ist nie *nur* Fall eines Allgemeinen.

²⁹ Metafysisch hier genomen in de zin van 'het historisch proces geheel en al, volstrekt te bovengaand; strikt eeuwig, strikt alomtegenwoordig; geen enkele relatie met het historisch proces hebbend'.

³⁰ Hoffmeister, J., *Wörterbuch*, p. 262.

³¹ Köhler, O., 'Geschichte', in *Lexikon* u.s.w. p. 778.

vrijheid, creativiteit of transcendentie überhaupt.³² Het verlangen van historici naar de volle rijkdom van het concrete leidde tot een zekere relativisering van vrijheid, creativiteit of transcendentie door betrekkingen te leggen met de concrete historische situatie. In zoverre dit relativiseren zou uit lopen op strikt relativisme – onverschillig of dit nu de vorm aanneemt van historisme of sociologisme – wijst Harmsen het nadrukkelijk af:

- Wel kan het aantonen van de historische noodzaak van een verschijnsel en het verklaren waarom een bepaalde gedachte moest opkomen of verdwijnen veel verheldering brengen. Te menen echter, zoals door marxisten en ook moderne sociologen wel wordt gedaan, dat het blootleggen van de sociale genese van een verschijnsel, dit verschijnsel ook volledig verklaart in die zin dat nu ook de waarde ervan (waarheidsgehalte, schoonheid) vastligt, is

³² Dat menselijke vrije creatieve transcendentie niet metafysisch verstaan moet worden betekent niet meer dan dat de vrije creatieve transcendentie van de mens geïncarneerd blijft. Er kan hier slechts sprake zijn van een vrijheid vanuit determinatie, niet van een vrijheid die op geen enkele wijze met determinatie te maken zou hebben. Er kan hier slechts sprake zijn van creativiteit die gegeven materiaal vooronderstelt en die niet uit niets voortbrengt. De vormgeving is slechts vervormen. Er kan hier slechts sprake zijn van een transcendentie in het historisch proces, die de immanentie daarmee niet opheft. Er schijnen nog al wat mensen te zijn, die vinden dat menselijke vrije creatieve transcendentie metafysisch moet zijn. Hoe kan men anders verklaren dat zij, omdat de menselijke vrije creatieve transcendentie niet metafysisch is, ontkennen dat er bij de mens überhaupt van vrije creatieve transcendentie sprake is? Ik dacht dat bij de crisis die men momenteel in confessionele kringen bespeurt, deze zaken ook een rol spelen. Men heeft de zijns- en de kenorde verward. Natuurlijk is, als er metafysische vrije creatieve transcendentie is, deze primair. De menselijke is dan afgeleid, secundair. Maar in de orde van het kennen is het in ieder geval andersom. Eerst moet ik uit eigen ervaring een notie hebben van wat menselijke vrije creatieve transcendentie is, eerst moet ik deze als feit ervaren, voordat ik de vraag naar eventuele fundering daarvan in de metafysica überhaupt kan stellen. In confessionele kringen was het niet ongebruikelijk om met de metafysica te beginnen. Gestart werd met Goddelijke vrije creatieve transcendentie in te prenten. Daarna werd de menselijke vrije creatieve transcendentie daarvan afgeleid. Nu voor velen het perspectief op metafysica verduistert, heeft dat soms dan ook tot gevolg dat men menselijke zekerheden weggeslagen voelt. Men zal echter de menselijke vrije creatieve transcendentie eerst als feit kunnen terugvinden, wanneer men voor de mens met een niet metafysische creatieve transcendentie genoegen neemt.

In deze problematiek speelt een rol dat de begrippentegenstellingen
gedetermineerd — vrij
verzamen, produceren — creatieve vormgeving
immanent — transcendent

worden opgevat als contradictoïr of contrair in plaats van als relatief. Ik stel me voor hierop in een ander artikel terug te komen. Soms vindt men relatieve tegenstellingen aangeduid met het woord 'dialectisch'. Dat doet ondermeer R. Aron met de tegenstelling geschiedkennis-historisch-proces. (Aron, R., *Dimensions de la conscience historique*. Parijs, 1961, Avant-propos).

onjuist. Door dit te menen vervallen we in een volslagen historisch relativisme. Vast te stellen wat de sociale genese van een bepaalde gedachte is, is één ding, vast te stellen in hoeverre deze gedachte de objectieve realiteit weerspiegelt is een geheel ander ding. —³³

Op een andere plaats zegt hij:

- Wanneer we de sociaal-economische omstandigheden blootleggen waaronder een bepaald idee geboren wordt of vorm krijgt, is daarmee 'nog niets gezegd over het waarheidsgehalte van deze idee. —³⁴

Harmsen volgt Marx in diens verwerping van

- het relativisme, waartoe het historisme moet komen door alles te laten opgaan in de tijdelijkheid en vergankelijkheid van het historisch moment. —³⁵

Ook Ph. de Vries noemt dit door Harmsen gelaakt historisch relativisme historisme.³⁶ De conclusie die we moeten trekken is, dat relativisering naar de concrete historische situatie in een zekere spanning staat ten opzichte van vrijheid, creativiteit, transcendentie in de richting van 'waarde', 'waarheid', 'schoonheid'. De antinomie waarvoor we staan is nu, dat blijkens het voorafgaande zowel de relativisering naar de concrete historische situatie typisch historisch genoemd wordt als het poneren van menselijke vrijheid, creativiteit en transcendentie (bij Harmsen van de mens ten opzichte van de natuur, bij Köhler ten opzichte van de actuele historische situatie).

Het voorafgaande is geen critiek op mijn collega Harmsen. Ik meen juist aan te tonen dat zijn hanteren van het woord historisch in twee onderling aan elkaar tegengestelde betekenissen in lexica voorkomt en dus aansluit bij normaal ingevoerd spraakgebruik. Na Jan Romein hebben hij, M. C. Brands en Ph. de

³³ Harmsen, *Marx contra*, p. 48.

³⁴ Harmsen, *Marx contra*, p. 82. Vergelijk Leo Strauss: 'We cannot stop at ascertaining the relations between a doctrine and its historical origins. We have to interpret these relations; and such interpretation presupposes the philosophic study of the doctrine in itself with a view to its truth or falsehood. At any rate, the fact... that each doctrine is 'related' to a particular historical setting does not prove at all that no doctrine can simply be true' (Strauss, L., *What is political philosophy? and other studies*. Illinois, 1959, p. 64).

³⁵ Harmsen, *Marx contra*, p. 90. De heer H. Philippeus maakt mij op deze passus attent.

³⁶ De Vries, Ph., 'Geschiedenis als wetenschap'. in *Historische W.P.*, I. p. 17 Amsterdam, Brussel, 1957. De interpretatie van historisme als strikt relativisme heeft Harmsen gemeen met H. I. Marrou. Deze merkt op dat Michelet door zijn 'dogmatisme rigide' en door zijn 'sens de la transcendance' tegenstander was van 'l'Historismus' wat hij als volgt omschrijft: 'rien n'est valable que dans son temps et pour un temps' (Marrou, H. I., 'La méthodologie historique: orientations actuelles', *Revue historique*, 77 (1953) p. 270) Harmsen, de Vries en Marrou gebruiken de term historisme dus duidelijk in een iets andere betekenis dan hierboven in noot 1 met Geyl en Romein het geval was. Op het verband tussen de twee betekenissen kan ik hier niet ingaan.

Vries vrijwel als enige historici in ons land deze problematiek expressis verbis aan de orde gesteld. Ph. de Vries heeft na de ietwat zure kritiek die hij zich daarmee van Van Dillen op de hals haalde er verder helaas het zwijgen toegegaan.³⁷

In het onderstaande haal ik nog een paar andere citaten aan, waarin het woord *historisch* duidelijk gebruikt wordt voor een begrip dat oppositoir staat ten opzichte van vrijheid, creativiteit, transcendentie, waarde, geldigheid of verplichtendheid.

In een discussie met A. G. M. van Melsen vraagt Fons Elders hem waarom hij 'altijd zo bewust een onderscheid tussen wijsbegeerte en wetenschap' maakt. DvM: – Het lijkt mij verstandig uit te gaan van dat onderscheid, omdat het er in feite ligt. –

El: – Dat onderscheid is *historisch* bepaald. Het hoeft daarom nog geen geldigheid te bezitten. –³⁸

Ofschoon dat niet blijkt, zal Van Melsen het met dit gebruik van het woord *historisch* wel eens zijn, want op een andere plaats gebruikt hij de uitdrukking 'historisch gegroeid' in precies dezelfde zin. De mens heeft ontdekt, zo schrijft hij, dat de 'historisch gegroeide' maatschappijvormen 'noch onaantastbaar, noch optimaal zijn'.³⁹

Dat is dan een woordgebruik, dat h.t. curator aan de Nijmeegse universiteit met de studentenoppositie aldaar gemeen heeft:

– Het technologisch tijdperk duurt al een eeuwigheid – in die eeuwigheid zijn de bestaande bezits- en eigendomsverhoudingen omgetoverd tot een tweede natuur, waarvan men het *historisch* karakter niet meer ziet. –⁴⁰

H. C. Boekraad, M. J. van Nieuwstad en H. Sips gebruiken 'natuur' hier kennelijk in andere zin, dan Harmsen, wanneer deze het in navolging van Marx over 'natuur' heeft. We moeten dat verschil tussen twee betekenissen van het woord natuur in het oog houden, omdat het woord geschiedenis of historisch oppositoir ten opzichte van beide betekenissen van natuur wordt gebruikt.

Harmsen spreekt van natuur, zoals we hierboven al zagen

³⁷ Van Dillen, J. G., recensie van *Historische Winkler Prins*, deel 1. in *Tijdschrift voor geschiedenis*, 71 (1958) p. 374, 375. Bij het ter perse gaan van dit artikel maakte de heer R. Bos mij attent op de juist verschenen dissertatie aan de V.U.: Klapwijk J., *Tussen historicisme en relativisme, een studie over de dynamiek van het historicisme en de wijsgerige ontwikkelingsgang van Ernst Troeltsch*. Assen, 1970.

³⁸ Elders, F., *Filosofie als science-fiction; debatten met nederlandse filosofen*. Amsterdam, 198, p. 278.

³⁹ Van Melsen, A. G. M., en anderen, *Leven met de wetenschap*, Amsterdam, Utrecht, 1968, p. 13.

⁴⁰ Boekraad, H. C., Van Nieuwstad, M. J. en Sips H., *Van Maris tot radenuniversiteit*, z.j., z.pl., p. 13.

– 'in de zin van alomvattende kosmische samenhang waar de mens deel van uitmaakt' maar waaruit hij zich losmaakt en waar hij zich tegenover plaatst. –⁴¹

Boekraad, Van Nieuwstad en Sips gebruiken natuur in dezelfde zin als Van Melsen, wanneer deze het niet toevallig acht

– dat vanouds het woord *natuur* mede de betekenis kreeg van *wezen*. *Wezen* en *natuur* werelds synoniem. Uit de beschouwing van de orde der natuurdingen en de plaats van de mens daarin liet zich zowel het *wezen* der natuurdingen als dat van de mens aflezen. En dank zij de kennis van eigen wezen wist de mens ook in welke richting hij zichzelf moest ontplooiën. –⁴²

Boekraad, Van Nieuwstad en Sips houden het er op dat de bestaande bezits- en eigendoms verhoudingen tot een tweede — valse — natuur zijn geworden, niet richtinggevend voor de toekomst. Dat de bestaande bezits- en eigendomsverhoudingen niet richtinggevend zijn voor de toekomst, is alleen duidelijk voor wie ziet dat ze niet 'natuurlijk', niet 'wezenlijk' zijn, en dat laatste is dan weer alleen klaar voor wie het 'historisch' karakter ervan ziet. Het historisch gegroeid actuele is voor actuele creatieve transcendentie niet meer dan uitgangspunt, uitgangssituatie. Als niet zichzelf geheel rechtvaardigend is het *maar historisch*.

Een citaat van Leo Strauss, dat dicht tegen dat van Boekraad, Van Nieuwstad en Sips aanligt, is het volgende

– Only historical knowledge can prevent one from mistaking the specific features of the political life of one's time and one's country for the nature of political things. –⁴³

De betekenis van het woord geschiedkennis is hier als bij de 'historical consciousness' van H. Marcuse en C. Wright Mills duidelijk verschoven in de richting van vrije creatieve transcendentie door de mens van het historisch gegroeid actuele. Historisch zien betekent hier waken voor verstarring, doorhebben dat ontplooiing van het actueel historisch proces niet mag worden geblokkeerd door een geïmmobiliseerd essentialisme. Het actuele mag niet geheel met het ideale, sein niet geheel met sollen worden vereenzelvigd. Historisch zien betekent bij L. Strauss, H. Marcuse en C. Wright Mills kennelijk: zien dat het in het verleden gegroeid actuele zich niet zo rechtvaardigt, dat de noodzaak van actuele creatieve transcendentie geheel zou zijn geëlimineerd. De beide betekenissen van het woord historisch in een taalkundige zin samenbrengend en tegen over elkaar stellend kunnen we zeggen: het actueel gegroeide en tot stand gebrachte beschouwen als 'maar historisch' is wat L. Strauss, H.

⁴¹ hierboven; Harmsen, *Marx contra*, p. 61.

⁴² Van Melsen A. G. M., *Leven met de wetenschap*. p. 10.

⁴³ Strauss, L., p. 56—57.

Marcuse en C. Wright Mills als 'historical consciousness' en 'historical knowledge' aanduiden.

Ook Marxisten spreken van 'wezen'. Gedachtig het feit dat zij het woord historisch behalve voor concrete genese ook gebruiken voor de vrije creatieve transcendentie door de mens van de natuurlijke omgeving, verwonderen we er ons niet over dat er bij hen een zekere samenvallen van 'wezen' met historische ontwikkeling is. Al eerder zagen we:

- De Marxisten zien het wezen van de historische ontwikkeling in de geleidelijke overgang van het door de natuur beheerst worden van de mens naar de menselijke heerschappij over de natuur. ⁻⁴⁴

Parafraserend zouden we kunnen zeggen dat volgens Marxisten de natuur (in de zin van het wezen) van de historische ontwikkeling is, dat de mens de natuur (in de zin van Van Melsens omringende natuurdingen) vrij creatief transcendeert. Dat bij Marxisten natuur (in de zin van abstract wezen) en historische ontwikkeling kunnen samenvallen is van eminente betekenis en zou een nadere beschouwing verdienen. De mogelijkheid van dit samenvallen neemt echter het woordgebruik van Boekraad, Elders, Van Melsen, Van Nieuwstad en Sips niet weg. Blijkbaar kan historisch ook in oppositie ten opzichte van abstract wezen worden gebruikt. Relativerend verwijst het dan naar (tegenover abstract wezen) concrete feitelijke verschijning.

van de historische benadering een zweem van afkeer. In de eerste regel van

Fons Elders die als Philip de Vries en Ger Harmsen opgroeide in het Amsterdams klimaat, waarin geschiedbeoefening ook denken impliceert, ontwikkelt in zijn voorwoord, evenals in zijn discussie met K. Kuypers eveneens de tegenstelling tussen historisch aan de ene kant, en vrije creatieve transcendentie aan de andere. Om die vrije creatieve transcendentie 'een standpunt innemen', bekommert zich dan de systematische, theoretische, filosofische beschouwingwijze (bij Kuypers de geschiedfilosofische), waar tegenover de historische benadering staat. Zowel Elders als Kuypers blijken in de vrije creatieve transcendentie, het een standpunt innemen, het meest betrokken. Elders toont zelfs zijn boek wil hij al het misverstand wegnemen dat hij een historische methode zou volgen:

- 'Ik wilde' bij het 'achterhalen wat filosofie op dit moment in Nederland betekent', 'daarbij *niet historisch* te werk gaan'. 'Mijn belangrijkste argument hiervoor is dat schrijven over filosofie', wat historici kennelijk doen, 'niet hetzelfde is als filosofie bedrijven'. 'Uiteindelijk bestaat de filosofie alleen bij de gratie van die filosofen, die durven te filosoferen en geen kathedersfilosofen of historici worden'. ⁻⁴⁵

⁴⁴ Harmsen, *Marx contra*, p. 78.

⁴⁵ Elders, *Filosofie*, p. 7; cursivering door E. V. Vergelijk Leo Strauss: 'The history

Historici worden hier met kathedersfilosofen op een hoop gegooid. Gelukkig laat Elders zich over deze bij elkaar geveegde geleerden nog ontvallen dat ze toch 'nuttig en onontbeerlijk' zijn. Zo zegt hij:

- 'Elke filosoof beschikt over ten hoogste drie tot vijf fundamentele ideeën, soms zelfs maar over één'. Soms of 'in de meeste gevallen' is 'een uitgebreide kennis van de geschiedenis van de filosofie en van allerlei filosofische systemen' slechts 'franje', versiering en aankleding van 'dat gekoesterde en zorgvuldig opgebouwde fundament van die enkele ideeën'. ⁻⁴⁶

K. Kuypers voelt meer affiniteit met een historische methode:

- 'Het is een methode', 'van het *historisch* denken in de filosofie zelf'. 'Men zal bij mij altijd merken dat ik hierbij het *historisch* denken toepas op overgeleverde begrippen, theorieën en opvattingen. Ik vraag mij bij elk begrip en elke bewering af', 'hoe men een opheldering kan geven aan de hand van het ontstaan en de ontwikkeling van wijsgerige termen. Mijn standpunt voltrekt zich uiteindelijk via die historische opheldering, waarbij ik mij in het algemeen aansluit bij de stand van zaken in het moderne, *theoretische* denken'. ⁻⁴⁷

Historisch denken en theoretisch denken staan volgens Kuypers kennelijk tegenover elkaar.

- Ik pas deze historisch-kritische methode telkens toe vanuit theoretisch-filosofische vraagstellingen om zo tot een beantwoording ervan te komen. Daarbij komen natuurlijk ook bepaalde geschiedtheoretische overwegingen omdat wij altijd werken met begrippen die historisch overgeleverd en historisch bepaald zijn. ⁻⁴⁸

Het woordgebruik van Kuypers komt duidelijk overeen met dat wat we bij Harmsen aan het begin van dit artikel signaleerden toen hij Hegel 'een bij uitstek historisch denker' noemde, en hij de geschriften van Marx meer historisch bestudeerd wilde zien. Evenzeer als Harmsen historisch relativisme afwijst en de in vrije creativiteit transcenderende vraag naar waarden (waarheid, schoonheid) openhoudt, heeft ook Kuypers het oog op 'de andere kant van deze medaille' gericht:

- Men moet erkennen dat die historisch-semantische methode een keerzijde heeft in de theoretische beoefening, waarin *een standpunt wordt ontwikkeld*. De geschiedenis van de filosofie kan slechts beoefend worden wanneer men nadrukkelijk ook theoretisch een standpunt bepaalt. Er is dus

of philosophy in particular was not considered a philosophic discipline: it was left to antiquarians rather than to philosophers' (Strauss, L. p. 58).

⁴⁶ Elders, *Filosofie*, p. 12.

⁴⁷ Elders, *Filosofie*, p. 199; cursivering door E.V.

⁴⁸ Elders, *Filosofie*, p. 208.

een wisselwerking tussen theoretische inzichten en historische methoden. ⁴⁹
De overeenstemming met de positie van Harmsen is hier apert. Op een andere plaats is ze zo mogelijk nog duidelijker:

- Bij het interpreteren van een filosoof ga ik 'zowel systematisch als historisch' te werk, 'systematisch in zoverre ik van een bepaalde bewering *de geldigheid onderzoek* en historisch' door 'me af te vragen *in welke context* men deze hele bewering moet stellen'.⁵⁰

Kuypers gaat dan voort:

- Het 'probleem van de verhouding tussen theoretische wetenschap en het historisch aspect heeft mij altijd bezig gehouden. Ik voer wel een strijd tegen een exclusieve theoretische beoefening' 'van de filosofie, zoals men die vindt in de angelsaksische wereld met miskennis van de betekenis van de geschiedenis door te wijzen op de grote betekenis die de geschiedenis van de filosofie heeft'. -

Elders, die niet schroomt naar het naadje van de kous te vragen, suggereert dan:

- Uw positie wordt misschien wel juist geschetst als ik zou zeggen, dat u met uw hart aan de kant van de historie staat, en met uw verstand aan de kant van de theoretische vraagstellingen? ⁵¹

Al heeft Kuypers zich al eerder laten ontvallen dat 'het overwicht van de historische methode in de wetenschappen van de mens aanvaard moet blijven',⁵² nu antwoordt hij dan toch dat zijn hart ook uitgaat 'naar die theoretische vragen, want *daar is het mij eigenlijk om te doen*'.

Elders zit er dan als een fret boven op om die uitspraak stevig in zijn greep te krijgen:

- In die spanning tussen die historische benadering van de filosofie en het innemen van een filosofisch standpunt, welke dat dan ook mag zijn, prevalet voor u het belang van het innemen van een filosofisch standpunt?'
Ku: 'Inderdaad. Dat is dus ook wel aan te geven als het standpunt van het universalisme'. 'Het universalisme is eigenlijk de toekomst van de mensheid, het is het geschiedfilosofisch aspect'. 'Die prioriteit van het theoretische vindt u ook in het feit dat het bij mij niet uitsluitend een kwestie is van historische beoefening van de filosofie, want dat is niet het belangrijkste, maar dat die historische beoefening van de filosofie geschiedt vanuit geschiedfilosofische vraagstellingen, eventueel ook van wereldbeschouwelijke aard'. ⁵³

⁴⁹ Elders, *Filosofie*, p. 200; cursivering door E.V.

⁵⁰ Elders, *Filosofie*, p. 210; cursivering door E.V.

⁵¹ Elders, *Filosofie*, p. 202.

⁵² Elders, *Filosofie*, p. 200.

⁵³ Elders, *Filosofie*, p. 203; cursivering door E.V.

Verderop licht Kuypers zijn positie nog nader toe:

- 'Het grondprobleem dat men filosofisch moet behandelen, is juist het verband tussen ons inzicht omtrent de feitelijke werkelijkheid en de normen die we tegenover die werkelijkheid hanteren'. 'Een bepaalde autonomie' van de geschiedfilosofie tegenover de vakwetenschappen moet gehandhaafd blijven 'omdat de normen zich niet zonder meer laten afleiden uit de kennis van die werkelijkheid en ook omdat de huidige werkelijkheid leidt tot een vertechnering van het maatschappelijk leven, waarbij men het kwalitatieve moment, het gevoelsleven van de mens verwaarloost. Dat leidt tot een vervlakking van het leven. Ik geloof dat het waardebeseft minstens zo belangrijk is als het vakwetenschappelijk inzicht, en dat de cultivering van het waardebeseft teveel is verdwenen in het moderne cultuurleven'. ⁵⁴
- 'Als de mens juist op grond van de enorme ontwikkeling van de vakwetenschappen en de techniek enz. niet meer weet waar hij naar toe gaat en waarheen dat zal leiden en ook zelfs niet meer die vraag kan stellen, gaan we blind de toekomst tegemoet'. -

Kuypers meent dat

- in veel praktische problemen leiding gegeven zou kunnen worden door de cultuurfilosofie en geschiedfilosofie. Er is een bezinning nodig over wat zich hier voltrekt: wat de mens van de toekomst heeft te verwachten, en wat van de mens verwachten is. ⁵⁵

Deze opvatting van Kuypers over de zin van filosofie schijnt wel bij die van Elders aan te sluiten. Deze besluit zijn voorwoord immers met 'de creatieve en futurologische mogelijkheden van een filosofie' in het licht te stellen.⁵⁶ Bondig samengevat vinden we dezelfde grondtegenstelling bij B. Delfgaauw: de geschiedfilosoof weet 'dat het verschil tussen de historicus en hemzelf hierin ligt', dat hij zelf, in tegenstelling met de historicus 'primair bepaalt, hoe de wereld zich zal moeten ontwikkelen'.⁵⁷

Overzien we het voorafgaande: het woord historisch in de zin van gericht op concrete context van feitelijke genese en in oppositie ten opzichte van gerichtheid op vrije creatieve transcendentie naar algemene normen, komt behalve bij Harmsen, Van Melsen, Boekraad, Van Nieuwstad, Sips ook bij Elders en Kuypers voor. Elders staat ten opzichte van de studie van concrete context van feitelijke genese kennelijk sceptischer dan Kuypers, die veel nadruk op de

⁵⁴ Elders, *Filosofie*, p. 215.

⁵⁵ Elders, *Filosofie*, p. 204.

⁵⁶ Elders, *Filosofie*, p. 11.

⁵⁷ Delfgaauw, B., 'Wijsbegeerte van de geschiedenis', *Algemeen nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie*, 60 (1968), p. 173.

historische methode legt. Maar de historische methode valt bij hem niet met geschiedkennis samen. Behalve de als 'vakwetenschappelijk' aangeduide studie van concrete context van feitelijke genese uit het verleden, zien Delfgaauw, Elders en Kuypers ruimte voor 'systematische' of 'theoretische' genoemde geschiedfilosofie, gericht op het 'een standpunt innemen', op vrije creatieve transcendentie naar, naar de toekomst toe te realiseren algemene normen.

Ik laat hier in het midden of het onderscheid tussen de categorieën 'vakwetenschappelijke historische methode' en 'systematische of theoretische geschiedfilosofie' scherper kan worden gepreciseerd. Maar het is duidelijk, dat wanneer dit een zinvol onderscheid is, beide vallen onder het algemener begrip 'geschiedkennis'. Zodat geschiedkennis volgens hen te maken heeft met de beide onderling tegenstrijdige elementen, die Harmsen als 'historisch' aanduidde: concrete context van feitelijke genese en vrije creatieve transcendentie naar algemene normen. Waarbij dan genoteerd moet worden dat het gebruik van het woord 'historisch' in de meer beperkte zin van gerichtheid op concrete context van feitelijke genese in oppositie juist tegen gerichtheid op vrije creatieve transcendentie naar algemene normen, veelvuldig voorkomt.

De uitdrukking 'historisch' blijkt nog al eens te worden ingeëngd tot wat Kuypers het vakwetenschappelijke noemt. De consequentie van deze inenging is, dat wat Delfgaauw en Kuypers geschiedfilosofie noemen, ofschoon op het historisch proces betrekking hebbend, door velen toch 'onhistorisch' genoemd wordt. Zou er niet meer voor te zeggen zijn om met Harmsen het een en het ander historisch te noemen en dan binnen de geschiedkennis zonder meer, onderscheid te maken tussen vakwetenschappelijke en geschiedtheoretische of geschiedfilosofische benadering (wat die dan ook mogen zijn)? De problematiek ligt gelijk met de door A. de Swaan beschrevene. Het gaat om de mogelijkheid een als te eng ervaren vakwetenschappelijke methode te verwijden door het incorporeren van geschiedtheorie of -filosofie. De moeilijkheid is dat velen voor deze verwijding beducht zijn, omdat ze er een irrationalistische sprong in het duister inzien. In een ander artikel hoop ik te laten zien hoe de eenzijdige typering van geschiedenis als alleen kennis van concrete feitelijke genese, juist mede uit angst voor systematische theoretische universele geschiedfilosofie voortkomt. Die angst kan alleen redelijk bezworen worden wanneer kan worden aangetoond dat het bestudeerd object zelf om verwijding van de ad hoc vakwetenschappelijke methode vraagt.

Vatten we de tot dusver ontwikkelde problematiek samen:

Er werd gesproken van

A	B
concrete context van feitelijke genese	
	waaruit geabstraheerd wordt door
	op zich te stellen en uit A los te maken.
	waarheidsoordelen

Er was sprake van

---

	relativering van	
		(kennelijk absolute?) geldigheid,
	en van	
		vrije creatieve transcendentie naar normen

vanuit

determinerende concrete context van feitelijke genese;

---

en tegelijk van een oppositaire spanning van

---

het in concrete context van feitelijke genese verschijnende

met

abstract wezen of natuur
in de zin van **wezen**.

Op het gebied van kennisvorming zou hieraan beantwoorden

---

historische vakwetenschappelijke methode

tegenover

systematische of theoretische geschiedfilosofie, beogend 'een standpunt in te nemen', (bij Kuypers tenderend naar het algemene of universele).

Het hoeft geen betoog, dat ik het woordgebruik dat ik hierboven aan verschillende Nederlandse auteurs ontleen, voor hun rekening laat. Men moet nu eenmaal onder geleerden in zwang zijnde omgangstaal inventariseren en zich daarvan bedienen om een uitgangspunt te hebben voor toenemend methodisch taalgebruik. Maar juist omdat het uitgangspunt is, moet men er zich ook niet geheel mee vereenzelvigen.

Met name dacht ik dat met de tegenstellingen

gedetermineerd	— vrij,
relatief	— absoluut,
feit	— norm,
verzamelen, produceren	— creëren,
immanent	— transcendent,
verschijning	— wezen,
concreet	— abstract, algemeen of universeel,
historische vakwetenschap	— geschiedfilosofie,

in het dagelijks spraakgebruik onder beroepshistorici nogal slordig wordt omgesprongen. Een systematisering van dit taalgebruik lijkt mij een kwestie van geestelijke hygiëne. Immers deze tegengestelden worden dikwijls opgevat als elkaar wederzijds geheel en al uitsluitend. Echter geldt van al deze tegenstellingen waarschijnlijk, wat hierboven in noot 32 over sommige ervan al werd opgemerkt, dat de tegengestelden elkaar ook veronderstellen. Van de tegenstelling subject-object heb ik dat elders aangetoond.⁵⁸ In een volgend artikel kies ik, de tegenstelling concreet-abstract, algemeen of universeel ter systematische verheldering.⁵⁹

Trachten we nu enig zicht te krijgen op de motivering van historici die geschiedkennis als kennis van concrete feitelijke genese karakteriseerden. Ranke mag, aldus H. I. Marrou, gelden als een pionier van de opvatting van geschiedenis als 'science du phénomène concret et imprévisible'.⁶⁰ De verbin-

⁵⁸ Vermeulen, E. E. G., 'Wat is objectiviteit?' *De nieuwe stem*, 17 (1962), p. 381—393.

⁵⁹ G. Harmsen zoekt kennelijk in gelijke richting. Hij wijst erop dat Marx het dilemma verwerpt ofwel historicisme relativisme, ofwel metahistorische waarden en normen 'eeuwige beginselen' 'ideeën gelijk Plato zich deze dacht'.

Een middenweg zocht hij langs binnenhistorische verbondenheid van 'het algemene' en 'het bijzondere' 'het absolute' en 'het relatieve' 'het blijvende' en 'het vergankelijke' en deze verbondenheid karakteriseert hij met het begrip 'dialectiek'.

'Voor Marx manifesteert het algemene zich in het bijzondere, het absolute in het relatieve, het blijvende in het vergankelijke d.w.z. binnen het historisch proces zelf krachtens het specifieke menselijke volstrekt zich deze dialectiek' (Harmsen, *Marx contra*. p. 90).

⁶⁰ Marrou, H. I., *La méthodologie historique*. p. 268.

ding van 'concret' met 'imprévisible' is de moeite waard om vast te houden. We vinden die combinatie namelijk terug bij H. Herzfeld, wanneer hij Ranke's beduchtheid voor geschiedfilosofie in het licht stelt.

- Ranke wusste, dass die Geschichte schon darum nicht die Einheit eines philosophischen Systems haben könne, weil sie auf den Faktor der Freiheit gegen die Notwendigkeit nicht verzichten könne. — ⁶¹

F. Meinecke ziet de strijd rond 1900 van Lamprechts tegenstanders duidelijk als een verdediging van de erfenis door Ranke nagelaten, bestaande uit gevoeligheid voor individuele concrete creativiteit of wil men anders, transcendentie. Het begrip 'concreet' in het voorafgaande steeds gekoppeld aan feitelijke genese vinden we nu opeens verbonden met creativiteit en transcendentie.

- Um das Typische in der deutschen Geschichtschreibung um 1900 zu finden, muss man die Leistungen damaliger Führer, eines Erdmannsdoerfer, Bezold, Max Lehmann, Delbrück, Lenz, Moriz Ritter, muss man auch die Tendenzen der damaligen jüngeren politischen Historiker in ihrem Kampfe gegen Lamprecht prüfen. Was die damals alle einte als Erbgut des grossen Historismus Rankes, war der Sinn für die schöpferische historische Persönlichkeit und für den individuellen Charakter historischer Gebilde überhaupt. —

Hiermee gaat samen, aldus Meinecke,

- ein gewisser positivistischer Zug und eine Zurückhaltung geschichtsphilosophischer Bedürfnisse. — ⁶²

Invloed van Lamprecht heeft Meinecke in het *Historische Zeitschrift*

- mit aller Entscheidung abgelehnt', 'mit all jener ruhigen, aber zähen Energie abgewehrt, deren er fähig war. Das Bestreben Lamprechts, den Kern des Individuums rational zugunsten allgemeiner Gesetzmäßigkeiten aufzulösen, war etwas, was der historischen Grundüberzeugung Meineckes bis in das Letzte widersprach. — ⁶³

Waarom wees Meinecke algemene wetten in de geschiedenis af? Omdat ze zijns inziens de ontkenning waren van creativiteit en transcendentie. C. Hinrichs wijst in zijn inleiding op Meinecke's *Die Entstehung des Historismus*⁶⁴ sleutelpunten aan, waarop deze grondproblematiek bij Meinecke aan het licht komt. Hij ziet de lijn beginnen bij Meinecke's reactie op J. G. Droysens Vorlesung 'Methodologie und Enzyklopädie der Geschichte' in het winterse-

⁶¹ Herzfeld, H., u.A., *Historische Theorie und Geschichtsforschung der Gegenwart*, Berlin, 1964, p. 3.

⁶² Meinecke, Fr., recensie van Heussi F., *Die Krisis des Historismus*. Tübingen, 1932, in *Historische Zeitschrift*, 149 (1934), p. 304.

⁶³ Herzfeld, H., u.A., *Historische Theorie*. 107, 108.

⁶⁴ Meinecke, Fr., *Die Entstehung des Historismus*. Herausgegeben und eingeleitet von Carl Hinrichs, München, 1965, p. XVI.

mester 1882/83. Vandaar loopt hij over de staatsexamenstudie 'Willensfreiheit und Geschichtswissenschaft',⁶⁵ die hij in de winter van 1886/87 bij Dilthey inleverde. Als hoogtepunt van deze ontwikkeling ziet Herzfeld het grote opstel van 1925 'Kausalitäten und Werte in der Geschichte',⁶⁶ 'den er selbst seine Historik, seine Theorie der Geschichte genannt hat'.⁶⁷ Naar aanleiding van deze twee studies merkte C. Hinrichs op,

— dass schon von hier aus eigentlich die Grundpositionen des Denkers Meinecke gewonnen seien, die durch die Werke der Vorkriegszeit, der Reifezeit wie die Spätzeit, von 'Weltbürgertum und Nationalstaat' bis zur 'Idee der Staatsraison' und der 'Entstehung des Historismus' hindurchgehen. —⁶⁸

Herzfeld legt er nog de nadruk op, dat Meinecke in sterke mate de invloed van Windelband en H. Rickert heeft ondergaan. Vooral Rickerts 'Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft' (1899) en 'Die Grenzen der Naturwissenschaftliche Begriffsbildung' (1902), werden hem tot een welkome bevestiging en rechtvaardiging van de historische belangstelling voor het individuele en eenmalige, werden hem tot wapen ter afweer van de inbreuk van natuurwetenschappelijke methodes op het terrein van de geschiedenis.⁶⁹

Toch is het verschil tussen Meinecke en deze neokantianen apert, want fundeerde b.v. W. Windelband het idiografisch karakter van de geschiedwetenschap niet in het historisch proces zelf, bij Meinecke is dat duidelijk wel het geval, zoals uit zijn terugrijpen op Droysen blijkt. De passage uit Droysen die op Meinecke zo'n indruk maakte is de volgende:

— Wenn man alles, was ein einzelner Mensch ist und hat und leistet, A nennt, so besteht dies A aus $a + x$, indem a alles umfasst, was er durch äussere Umstände von seinem Land, Volk, Zeitalter usw. hat, und das verschwindend kleine x sein eigenes Zutun, das Werk seines freien Willens ist. Wie verschwindend klein immer dies x sein mag, es ist von unendlichem Wert, sittlich und menschlich betrachtet allein von Wert. Die Farben, der Pinsel, die Leinwand, welche Raffael brauchte, waren aus Stoffen, die er nicht geschaffen; diese Materialien zeichnend und malend zu verwenden, hatte er von den und den Meistern gelernt; die Vorstellung von der heiligen Jungfrau, von den Heiligen, den Engeln fand er vor in

⁶⁵ Meinecke, Fr., *Willensfreiheit und Geschichtswissenschaft*. (1886/87) in Meinecke, Fr., *Zur Theorie und Philosophie der Geschichte*. Herausgegeben und eingeleitet von Eberhard Kessel. Stuttgart, 1965, p. 3—29.

⁶⁶ Meinecke, Fr., *Kausalitäten und Werte*. (1925/28) in *Zur Theorie*, p. 61—89.

⁶⁷ Herzfeld, H., *Historische Theorie*. 101.

⁶⁸ Meinecke, Fr., *die Entstehung*. XVIII; Herzfeld, H., u.A. *Historische Theorie*. p. 101, 102.

⁶⁹ Herzfeld, H., u.A., *Historische Theorie*. p. 105.

der kirchlichen Überlieferung; das und das Kloster bestellte ein Bild bei ihm gegen angemessene Bezahlung; aber dass auf diesen Anlass, aus diesen materiellen und technischen Bedingungen, auf Grund solcher Überlieferungen und Anschauungen die Sixtina wurde, das ist der Formel $A = a + x$ das Verdienst des verschwindend kleinen x . Und ähnlich überall. Mag immer hin die Statistik zeigen, dass in dem bestimmten Lande soundso viele uneheliche Geburten vorkommen, mag in jener Formel $A = a + x$ dies a alle die Momente enthalten, die es 'erklären', dass unter tausend Müttern 20, 30, wie viele es denn sind, unverheiratet gebären: — jeder einzelne Fall der Art hat seine Geschichte, und wie oft eine rührende und erschütternde, und von diesen 20, 30 Gefallen wird schwerlich auch nur eine sich damit beruhigen, dass das statische Gesetz ihren Fall erkläre'. —

Nemen we even afstand van het wat gedateerd voorbeeld dat Droysen geeft, en van de melodramatische manier waarop hij spreekt van 'in Gewissensqualen durchweinter Nächte', dan blijkt zijn bedoeling toch duidelijk.

— dass in der Formel $A = a + x$ das verschwindend kleine x von unermesslicher Wucht ist, dass es den ganzen sittlichen Wert des Menschen, dass heisst seinen ganzen und einzigen Wert umschliesst. —⁷⁰

Welnu, met deze passage, waarin Droysen zich tegen H. T. Buckle⁷¹ richtte, heeft hij volgens Herzfeld

— einen der Schlüsselgriffe in Meinecke gepflanzt, die ihm durch seine ganze Entwicklung begleitet. Wenn er sich später dazu bekannt hat, er habe nach seiner ganzen Natur von der angeborenen Ursünde der Geistesgeschichte niemals loskommen können, so ist es Droysen gewesen, der ihn durch seine Vorlesung bereits zum Bewusstsein dieses Verhältnisses gebracht hat. —

Ook in de studie die Meinecke bij Dilthey inleverde stelde hij zich

— im letzten Kern wieder ein Problem seines ganzen Lebens', 'das Problem der Willensfreiheit', met als resultaat 'dass er in dieser Frage der

⁷⁰ Droysen, G. J. *Historik. Vorlesungen über Enzyklopedie und Methodologie der Geschichte*,⁵ Darmstadt, 1967, p. 397, 398.

⁷¹ Henry Thomas Buckle is lange tijd eenzijdig gezien als geografische en klimatologische determinist. Zie b.v. Droysen, G. J., *Historik*. p. 60, 397; Meinecke, Fr., *Zur Theorie und Philosophie*. 7, 13, 18.

P. B. M. Blaas wees er op dat Buckle wel degelijk 'action of the mind upon the phenomena' aannam. Blaas acht de liberale apriori's: de bevrijdende waarde van kennis, het vrede bevorderd karakter van vrijhandel, zelfs meer relevant voor Buckle's geschiedverhaal 'dan het geografisch determinisme, dat hem door historici zo verweten werd'. Aldus in een van de uitstekende artikelen op trefwoorden over geschiedenis van de historiografie, die deze anteur aan de zevende druk van de Grote Winkler Prins bij draagt (deel 4. Amsterdam-Brussel, 1967, p. 654).

Willensfreiheit, der Spontaneität — auch dies mit Droysen übereinstimmend — den ganzen und einzigen Wert des Menschen, und damit auch des Menschen in der Geschichte erkannte. — ⁷²

Van hier uit komt Meinecke tot het individuüm ineffabile est. Met deze levende individualiteit zag hij een irrationeel element nauw verbonden.⁷³ Fundament van geschiedenis als kennis van het concrete blijkt hier te zijn de natuur en historische actualiteit in vrije creativiteit transcenderende mens, de auctor in het historisch proces. Deze lijn is al te bespeuren in de strijd van Ranke tegen Gervinus en loopt door tot de recente verdediger van Ranke's eigenwaarde leer M. Landmann in diens 'Der Mensch als Schöpfer und Geschöpf der Kultur'.⁷⁴

Deze conclusie enerzijds voor de hand liggend is anderzijds verbazingwekkend. Immers aan het begin van dit artikel zagen we hoe G. Harmsen het woord geschiedenis in twee aan elkaar polair tegengestelde betekenissen gebruikt: A relativierende concrete context van feitelijke determinerende genese, en B vrije creatieve transcendentie.

De bijzondere reële betekenis A blijkt bij erfgenamen van Ranke in de abstract filosofische wezensopvatting B van vrije creatieve transcendentie gefundeerd. Al eerder wees ik hier op toen ik betoogde, dat het anti-abstracte en anti-filosofisch historisme inspiratie vond in het verlangen een abstract

⁷² Herzfeld, H., *Historische Theorie*, p. 102—103.

⁷³ Herzfeld, H., *Historische Theorie*, p. 103. Irrationeel betekent a- of onredelijk. Irrationalisme is dan ook hoogst verwerpelijk. Sommigen gebruiken het begrip irrationeel echter om daarmee slechts de onvolmaaktheid van de menselijke rede aan te geven. Die onvolmaaktheid valt niet goed te ontkennen en de bevestiging van irrationalisme zou dan een onschuldige aangelegenheid zijn. Onze waakzaamheid voor a- of onredelijkheid zou echter kunnen verslappen wanneer we hetzelfde woord gaan gebruiken voor hoogst verwerpelijke a- of onredelijkheid en voor noodzakelijk te bevestigen onvolmaaktheid van de menselijke rede. Ik zou het gevaar willen vermijden dat een te accepteren 'irrationalisme' via slordig taalgebruik de weg baant voor hoogst gevaarlijke a- of onredelijkheid. Het woord irrationalisme moet daarom de pejoratieve klank behouden. Maar dan moeten we het woord irrationalisme ook reserveren voor de betekenis a- of onredelijkheid.

⁷⁴ Landmann, M., *Der Mensch als Schöpfer und Geschöpf der Kultur; Geschichts- und Sozialanthropologie*. München, 1961. Het is boeiend om te zien hoe elementen van de Rankeaanse eigenwaarde leer in het marxisme oplichten. 'Het verwerken van de morele consequenties van de onmenselijke Stalin-terreur leidde' aldus Harmsen 'tot een herontdekking' 'van de onherleidbare uniciteit van de individuele mens'. De communistische filosoof revolteert 'tegen de fictie van de ideale toekomstmaatschappij waar de individuele levende mensen van nu aan geofferd worden. Menselijke handelingen ontlenen hun zin niet alleen aan de functie die zij in het totale historische proces vervullen maar zijn ook in zichzelf zinvol' (Harmsen, *De continuïteit*, p. 189).

filosofisch denkbeeld nl. de mens als vrij creatief transcenderend wezen veilig te stellen.⁷⁵

De manier waarop Meinecke die vrije creatieve transcendentie probeerde veilig te stellen was al even weinig overtuigend als de manier waarop Droysen dat deed. Hij herleidde de vrije creatieve transcendentie tot een niet voor het verstand te rechtvaardigen gevoel van zedelijke verantwoordelijkheid.⁷⁶ Als Fruin en als Huizinga werkte hij met uiteindelijk twee waarheden, een voor het verstand en een voor het gevoel. Zodoende kon hij — al naar gelang verstand of gevoel aan het woord was — nu eens als agnosticist, dan wanneer als in het diepst van zijn gevoelens gelovige Christen verschijnen.⁷⁷ Bij Ranke als Meinecke was het slechts één pas om van menselijke vrije creativiteit en transcendentie tot Goddelijke vrijheid, creativiteit en transcendentie te besluiten. Voor wie de mogelijkheid open houdt om geheel buiten het verstand om gevoelswaarheden te kennen, ligt daar ook nauwelijks een probleem. Voor wie in tegenstelling daarmee meent, dat de mens alle waarheidsoordelen kritisch moet verantwoorden — ook degene die zijn gevoel en hart vervullen — zijn er zoveel te meer.

Waarschijnlijk zijn we hier ook aan het antwoord toe op de vraag waarom de polair aan B tegengestelde betekenis van A kon verschuiven naar de ontkenning van B.; op de vraag m.a.w. waarom de bestudering van relativerende concrete context van feitelijke determinerende genese de ondermijning kon worden van wat gevoelsmatig als vrije creatieve transcendentie ervaren werd, door deze te herleiden tot de concrete historische situatie, de daarin werkende factoren en determinanten. De gevoelsmatige overtuiging van de mens als schepper van het historisch proces bleek niet opgewassen tegen de methodisch vakwetenschappelijke benadering, die hem als product van het historisch proces zag. Dat ligt ook voor de hand want gevoelens zijn niet verplichtend. In het kader van intellectuele disciplinaire voortgang wordt het gevoelsmatige wel als hypothese geaccepteerd, maar niet als ipso facto doorslaggevend argument. Intellectuele disciplinaire bewustwording veronderstelt weliswaar geen verdringing van gevoelens, maar toch wel zuivering daarvan. Gevoelens kunnen slechts door het verstand worden gezuiverd, wanneer ze niet klakkeloos worden geaccepteerd, doch juist op hun al of niet terecht zijn worden bevraagd, juist aan epoché, aan schone twijfel worden onderworpen. Omdat niemand intellectueel disciplinair verplicht is de schone gevoelens van Meinecke over vrije creatieve transcendentie te delen, kon 'concreet histo-

⁷⁵ Vermeulen, E. E. G., 'De homoludens theorie van Huizinga', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie*, 61 (1969), p. 25.

⁷⁶ Meinecke, Fr., *Zur Theorie und Philosophie*, p. 13.

⁷⁷ Herzfeld, H., *Historische Theorie*, p. 114, 115.

risch' een betekenis krijgen die de preciese ontkenning was, een bedreiging werd van wat Meinecke voorstond.

Conclusie moet zijn, dat geschiedenis dan pas op intellectueel bevredigende wijze naar het stramien van Meinecke als kennis van concrete feitelijke genese kan worden gekarakteriseerd, wanneer eveneens op intellectueel disciplinaire wijze is aangetoond, dat vrije creatieve transcendentie objectieve karakterisering is van de in het historisch proces handelende mens. Wie een historicus uit ons taalgebied — om ons daar maar toe te beperken — kan noemen, die dat gedaan heeft, mag het zeggen.

Wie dat zou willen aantonen, zou in ieder geval moeten vooronderstellen, dat de begrippen abstract en concreet in een andere onderlinge verhouding staan dan Meinecke dacht. Het begrip abstract-algemeen werd door hem, ik wees daar hierboven reeds op, ingeëngd tot natuurwetenschappelijke wet. Wanneer men dat doet is er natuurlijk geen abstract algemeen begrip 'vrije creatieve transcendentie' mogelijk. Vandaar dat hij 'vrije creatieve transcendentie' nauw verbond aan wat hij noemde 'irrationa-⁷⁸

liteit'. Volgens Gerhard Bauer brachten de zogenaamde oudere historisten (Möser, Winckelmann, Herder, Goethe, W. van Humboldt) historische belangstelling in verband met 'das nicht-vernünftige Wesen des Menschen'.⁷⁹ Ik wees al op het gevaarlijke in het spraakgebruik om onvolmaakte redelijkheid irrationa-⁸⁰ lisme te noemen. Dat is alleen geoorloofd wanneer men meent dat redelijkheid per se volmaakt moet zijn.

Persoonlijk neig ik er sterk toe om in Meinecke's vrije creatieve transcendentie een grondcategorie van de geschiedenis te zien. Maar om die uit de sfeer van niet bevraagde gevoelens te halen, zou de toepasbaarheid daarvan toch eerst ad oculos moeten worden gedemonstreerd. Juist omdat dit niet gebeurde kon geschiedkennis in de zin van relativiserende herleiding tot determinerende concrete context van feitelijke genese de aantasting en ondermijning worden van vrije creatieve transcendentie, die door historici zelf tot — zij het dan gevoelsmatig aanvaard — hartstuk van de geschiedenis gemaakt was. Hier werkte Romein's wet van het tegengestelde gevolg.⁸¹ Grote bekommernis om de mens als schepper van het historisch proces veilig te stellen droeg er toe bij om hem alleen als product van historische omstandigheden te zien.

⁷⁸ Herzfeld, H., *Historische Theorie*, p. 103.

⁷⁹ Bauer, G., *Geschichtlichkeit*, p. 9, 10.

⁸⁰ hierboven noot 72.

⁸¹ Romein, J. M., 'Gedachten over de vooruitgang', *Sociologisch jaarboek* 6. Leiden, 1950, p. 99 e.v.

De twee betekenissen waarin G. Harmsen naar we aan het begin van dit artikel zagen, het woord 'historisch' gebruikt,⁸² zijn van fundamenteel belang. Ofschoon de door hem ingenomen positie evenwichtiger lijkt, dan die van veel historici in ons land — in ieder geval duidelijker expliciet verwoord —, moet de polaire tegenstelling tussen de mens als product en de mens als schepper van het historisch proces, verder worden doordacht. Het zonderlinge is, dat de mens als schepper van het historisch proces minder door historiserende tendenties zou zijn ondermijnd, wanneer men creativiteit maar niet in metaphysische zin genomen had. Metaphysische creativiteit is aan de mens ontzegd. Maar dan volgt nog niet noodzakelijk dat hij alleen maar product van het historisch proces zou zijn. Ofschoon, dat hij dat niet is, dient nog wel te worden aangetoond. Zeker nog, dat binnenhistorische vrije creatieve transcendentie een noodzakelijk grondbegrip, m.a.w. wezenlijk is aan het historisch proces.

Bij Harmsen zowel als bij Kuypers impliceert deze vrije creatieve transcendentie een trachten naar meer menselijkheid. Bij het te boven komen van relativistisch historicisme onderscheidt hij gerichtheid op waarheid en schoonheid. Te boven komen van historicisme heeft betrekking op de mens als kenner. In zijn kennis waar? Kan ze nog meer waar worden? Maar ook op de mens als kunstenaar, als vormgever. Leeft de mens schoon? Kan hij schoner leven? Behoeft gerichtheid op schoonheid waarheid? Behoeft die op waarheid schoonheid? Ook hierover valt nog veel te verduidelijken.

⁸² In het artikel *De continuïteit*, gebruikt Harmsen het woord geschiedenis nog in een derde betekenis. In deze betekenis staat 'historisch' tegenover ontologisch. Ontologie impliceert noodzakelijkheid, historiseren betekent dan van noodzakelijkheid ontdoen: 'Terwijl krachtens deze interpretatie bij Hegel de 'Entfremdung' als onontkoombaar resultaat van iedere menselijke creativiteit' 'een ontologische karakter heeft, hanteert Marx dit begrip als een *historische* categorie. En dat lukt Marx omdat hij de gehele vervreemdings problematiek van filosofisch maar economisch terrein overbrengt'. 'Wat Marx' 'van meet af aan doet is het *historiseren* van het probleem door zoals reeds eerder is gezegd, nadrukkelijk te onderscheiden tussen 'Entfremdung' en 'Vergegenständlichung'. Het laatste is inherent alle scheppen, het eerste is gebonden aan bepaalde economische condities' (Harmsen, *De continuïteit*, p. 167; eerste cursivering G. H., tweede E.V.).

Even tevoren heeft hij door cursivering geaccentueerd *historisch* en *filosofisch* tegenover elkaar gesteld. 'In het denken van Marx' krijgt 'de gecompliceerde verhouding tussen filosofie en geschiedenis' 'een geheel eigen belichting' (Harmsen, *De continuïteit*, p. 165). Als ik het goed zie dan staan historisch en filosofisch hier toch weer op een andere manier tegenover elkaar dan hierboven bij Kuypers en Delfgaauw het geval bleek. Hier ligt een probleem voor verdere studie.

Keren we aan het eind van dit artikel terug tot het uitgangspunt. Voor politikologen ligt de problematiek niet anders dan voor historici. Willen zij de door de Swaan gelaakte behavioristische methode verwijden zoals Harmen — en eigenlijk Romein al — dat met de vakhistorische wil, en willen zij daarbij intellectuele discipline in acht nemen om niet in onbevrageerde gevoelens te verzanden, dan behoeven zij een redelijke verantwoorde — laten we het voorlopig maar 'theorie' noemen — over het wezen van de mens. Misschien kunnen historici en politikologen elkaar bij het nadenken over deze theorie helpen. Aan de faculteit van sociale wetenschappen aan de universiteit van Amsterdam hebben zij een gemeenschappelijk founding father in de persoon van Jan Romein. Wat J. H. De Vree over hem als over E. H. Carr zegt raakt hun theorie slechts zijdelings. Kenmerkend voor hun theorie is niet de gedachte dat geschiedschrijving over een stuk verleden op enigerlei wijze ook de tijd waarin de historicus leeft, weerspiegelt. (temporele subjectiviteit). Dat betoogde Fruin in het midden van de vorige eeuw al. Het saillante in hun theorie is de opvatting dat eerst de toekomstige ontwikkeling van het historisch proces zal laten zien welke huidige geschiedschrijving het meest hout snijdt. Over Romeins pogingen tot integratie van toekomstverwachting in de geschiedwetenschap zijn indertijd veel honende woorden gevallen. Methodologische bezinning was toen nog niet zo ver voort geschreden als thans. Nu treft men een beroep op de toekomst in een methodologisch handboek aan, als was dat de meest gewone zaak van de wereld.⁸⁸ Maar toch zullen historici nog heel wat rustige bezinning behoeven voor ze de plaats durven innemen van centrale beroepsinstantie voor alle wetenschappen hun door A. D. de Groot aangewezen.

In afwachting daarvan kunnen ze reeds de volgende thema's in beschouwing nemen. Wanneer ze aan leerlingen en studenten het wenselijke van 'historische vorming' voorhouden, kunnen ze om der wille van de zinde-lijkheid al vast aangeven, welke van de twee betekenissen ze bedoelen. Willen ze (term van Kuypers) 'vakwetenschappelijk' verklaren en beschrijven hoe het actuele gegroeid is? Of beloven ze geschiedfilosofische theorie in de trant van de 'historical consciousness' van L. Straus, C. Wright Mills en H. Marcuse, waarnaar A. de Swaan op zoek is? Helderheid op dit punt zou in ieder geval tot gevolg hebben, dat studenten ten minste beter weten, waar ze met hun studie aan toe zijn. Wie daarentegen voor beide betekenissen van het woord geschiedkennis opteren, staan voor de opgave het zicht op de verhouding tussen enerzijds de op het verleden gerichte historische vakwetenschap, en anderzijds de naar de toekomst reikende geschiedtheorie, te verscherpen.

⁸⁸ De Groot, A. D., *Methodologie, grondslagen voor onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*, den Haag, 1966, p. 28.

Pas geleden is op de Nederlandse markt een boek verschenen van Noam Chomsky met als titel: *'De macht van Amerika en de nieuwe mandarijnen'*. Dit werk is een aanklacht tegen het zedelijk niveau van de Amerikaanse politiek met name in betrekking tot Vietnam, maar wat voor ons hier belangrijk is, is dat deze politiek ondersteund wordt door een nieuwe generatie van wetenschappers, die de wetenschappelijke argumentatie ter verdediging van deze politiek aandragen. Met name de sociale wetenschappers stellen steeds duidelijker, dat hun wetenschap onontbeerlijk is voor de training van hen, die zij betitelen als de 'mandarijnen van de toekomst'. 'Filosofie en letterkunde hebben nog wel waarde', zo verzekert ons Ithiel Pool, 'maar psychologie, sociologie, systeem-analyse en politieke wetenschap zijn het die de kennis verschaffen, die de machthebbers tot werkelijke geciviliseerde mensen maken'. (pag. 25). Chomsky voegt hier bitter aan toe, dat de oorlog in Vietnam in niet geringe mate door deze nieuwe mandarijnen op touw gezet en gevoerd is en dat hij getuigt van de opvatting van menselijkheid en de beschaving, die zij naar alle waarschijnlijkheid huldigen bij het uitoefenen van macht. In een voetnoot (pag. 100) wijst Chomsky nog op een uitspraak van Max Ways, die in Fortune stelt, dat 'Mc Namara, zijn systeem-analysten en zijn computers niet alleen bijdragen tot de praktische efficiëntie van de Amerikaanse aktie, maar het morele peil van de politiek verhogen door een meer bewuste en selectieve aandacht voor de bepalingen van haar doelen'. In het rijtje wetenschappen van Ithiel Pool komen we niet de futurologie tegen, hoewel het er in de praktijk vaak niet zo veel toe doet of deze nieuwe 'mandarijnen' zich nu futuroloog, socioloog of 'systeem-analyst' noemen. Er zijn een aantal ontstaansgronden voor de recente opkomst van de futurologie aan te geven. De belangrijkste ontwikkeling is vermoedelijk wel in de V.S. geweest, waar de futurologie omhoog gekomen is in het kielzog van 'the military' en de industrie.

De ontwikkeling van de moderne groot-industrie (elektronica, computers, raketten, vliegtuigen, chemie en atoomindustrie) vereist een lange termijnsinvestering, waardoor het 'plankapitalisme' een objectieve noodzakelijkheid geworden is. We hebben hier te maken met wat Galtung noemt een kolonisering van de toekomst door het moderne Westerse produktiesysteem. Planning was oorspronkelijk een uitvinding van links (tegenover het *laisser-faire* kapitalisme), maar tegenwoordig betekent planning een praktische en ideologische integratie in het huidige systeem. Echter, juist omdat planning oorspronkelijk behoorde bij het ideeënpakket van links heeft men in traditioneel linkse kringen het integratiekarakter in de bestaande orde van de moderne planning onvoldoende doorzien. Met name in de V.S. kunnen we constateren, dat futurologen en planners hun bijdrage leveren aan deze nieuwe koers in de richting van een gepland kapitalisme. Deze ontwikkeling doet Claus Koch